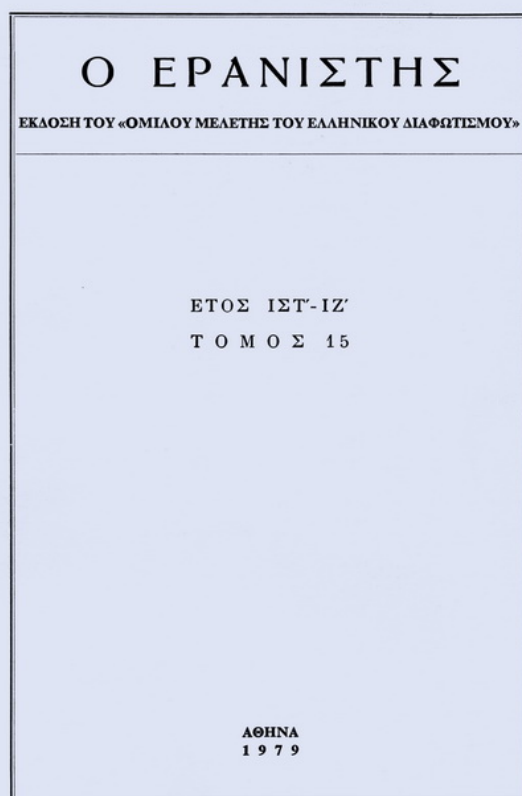

The Gleaner

Vol 15 (1979)

Αθησαύριστα και αποθησαυρισμένα κείμενα του
Σ. Α. Κουμανούδη

Κ. Θ. Δημαράς

doi: [10.12681/er.351](https://doi.org/10.12681/er.351)

To cite this article:

Δημαράς Κ. Θ. (1979). Αθησαύριστα και αποθησαυρισμένα κείμενα του Σ. Α. Κουμανούδη. *The Gleaner*, 15, 1–10.
<https://doi.org/10.12681/er.351>

ΑΘΗΣΑΥΡΙΣΤΑ ΚΑΙ ΑΠΟΘΗΣΑΥΡΙΣΜΕΝΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ Σ. Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ

Ἀπὸ τὰ κατὰλοιπα τοῦ Στεφάνου Κουμανούδη, τὰ ὁποῖα κατατέθηκαν πρόσφατα στὴν Ε.Β.Ε., δημοσιεύω ἐδῶ ἓνα κείμενο, ποὺ τὸ νομίζω κατάλληλο γιὰ νὰ δείξει καὶ τὴν ἔκταση τῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ ἐκλεκτοῦ ἐκείνου λογίου καὶ τὴν ποιότητα τῶν κρίσεών του. Τὴν παρουσία συμπληρώνω μὲ ὀλίγες παρατηρήσεις, ὅσες ἔκρινα ἀπαραίτητες γιὰ νὰ λάβει ἀφορμὴ ὁ ἀναγνώστης νὰ προσέξει χαρακτηριστικὲς μορφὲς ἀπὸ τὴν λογιουσύνη στὰ ἔσχατα τῆς ὁθωνικῆς δυναστείας¹.

Τὸ κείμενο

Ποῖοι ἄρα γε ἱκανοὶ τῆς Ἑλλάδος ἄνδρες καὶ φιλοπάτριδες ἢ ἄμωμοι τὸν χαρακτῆρα δὲν περιῆλθον εἰς τὴν ἀνωτάτην διεύθυνσιν τῶν πραγμάτων;

Ὁ Μωραΐτινης

ὁ Φίλιππος Ἰωάννου

ὁ Διομήδης Κυριακοῦ

ὁ Ἀσώπιος

ὁ ἐν Ἀργεὶ Σπηλιάδης

ὁ Ε. Σίμος

ὁ Π. Χαλκιόπουλος

ὁ Τσιόρτζ

Ἀλλ' ἐκ τούτων ὁ μὲν Τσιόρτζ καὶ ὁ Ἀσώπιος θὰ σύρονται ἀπὸ τοὺς ὑπαλλήλους των καὶ οὐδὲν ἴδιον θὰ πράξωσιν ὁ Σπηλιάδης εἶναι διαβεβλημένος ἐπὶ Ρωσισμῶ· ὁ Μωραΐτινης ἂν ἐλαμβάνετο Ὑπουργὸς θὰ ἔστερεῖτο τὸ Ἐφετεῖον τῆς ἐνεργείας του καὶ δὲν πρέπει τοὺς μερικὸν κλάδους τῆς τοῦ κράτους διοικήσεως νὰ παραλύωμεν ἀπερισκέπτως. Μένουν λοιπὸν 5 περίπου ἐκ τῶν ἄνω 9 οὗτοι δὲν ἀρκοῦσιν εἰς ἐνός

1. Τὸ κείμενο ἔχει καταταχθεῖ μὲ τὰ στοιχεῖα φ. 36. Εὐχαριστῶ πολὺ τὸν φίλο ἐπιμελητὴ τοῦ Τμήματος Χειρογράφων τῆς Ε.Β.Ε. Παναγιώτη Νικολόπουλο καὶ τὸ ἐκλεκτό του ἐπιτελεῖο γιὰ ὅλες τὶς διευκολύνσεις τὶς ὁποῖες μοῦ παρέχει στὶς ἐρευνές μου στὸ ἀρχεῖο Κουμανούδη.

ὑπουργεῖον πλήρους συγκρότησιν. Καὶ ἐξ αὐτῶν δὲ ὁ Φ. Ι. ὡς ἐγὼ γνωρίζω βραδύτατος εἶναι εἰς τὰς σκέψεις καὶ πράξεις καὶ οὔτε ἀπόσιτος τῇ παρὰ τῶν ἄλλων κολακείᾳ. Μένουν λοιπὸν 4. Λοιπὸν παρὰ τὸ μὴ προσληφθῆναι 4 ἄνδρας εἰς τὴν ἀνωτάτην διοίκησιν κακοδαιμονεῖ ἡ πατρίς; Οὐ πείθομαι. Ἐγὼ βλέπω, ὅτι ἤδη πολλοὶ προσελήφθησαν ἐκ τῶν νομιζομένων ἱκανῶν καὶ ἐναρέτων καὶ ὁμοῦς οὐχ ἦττον τὰ πράγματα βαίνουνσιν ὁμοίως. Ρητέον λοιπὸν ὅτι ὁ βασιλεὺς δὲν πταίει· ἀλλ' ὅτι τὸ ἔθνος ἀσθενὲς εἰσέτι ὃν δὲν παρήγαγε πολλοὺς καὶ ἱκανοὺς καὶ ἐναρέτους, ὥστε νὰ γίνηται ἡ ἐκλογή εὐκόλος. Δὲν ἀρνούμαι ὅτι ἴσως ὑπάρχουσι καὶ ἄλλοι παρὰ τοὺς ρηθέντας ἱκανοί, ἀλλὰ λανθάνουσιν ἢ δὲν ἔχουν ὄνομα γνωστὸν ἐν τῷ ἔθνει· ἢ εἶναι μονομερεῖς· ὁ Γ. Μανροκορδάτος λ.χ. ἔχει γνῶσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν, ἀλλὰ ἤθελε τὰ κάνει ὅλα Βυζαντινὰ καὶ δὲν συμφέρει· ὁ Ι. Σοῦτσος εἰς τὰ ἐσωτερικὰ νὰ τεθῇ· ἀλλὰ θεωρεῖται νάπας καὶ αὐτὸς καὶ ραδιοῦργος ὥς τινες λέγουσιν. Ἰδοὺ δὲ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη πόσοι ἐκτὸς τῶν φουστανελλάδων τῶν ἀρχαίων προσελήφθησαν εἰς τὸ Ὑπουργεῖον καὶ οὐδὲν σχεδὸν προὔργου ἐποίησαν.

Τρικούπης	Κορφιωτάκης
Ἀλ. Μανροκορδάτος	Χρηστακόπουλος
Ζωγράφος	Ἀμβροσιάδης
Κολοκοτρώνης	Σ. Μήλιος
Σπυρ. Βάλβης	Σοῦτσος
Κ. Προβελέγιος	Κανάρης
Ι. Λαμιανός	Ροῦφος
Π. Καλλιγᾶς	Καλλιμεριᾶς
Π. Ἀργυρόπουλος	Κουντουριώτης
Μ. Ποτλῆς	Χρηστίδης
Σ. Πήλληκας	Λόντος
Α. Ραγκαβῆς	Γλαράκης
Χριστόπουλος	Πολυζωΐδης
Καλὸς	Σχινᾶς
Δόσιος	Σπανιολάκης
Κουμουνδοῦρος	Σιλίβεργος
Κεχαγιᾶς	Σκαλιστήρης
Βουδούρης	Σμόλεντζ
Ρῆγας	Μιαούλης
Μελετόπουλος	Καλλέργης

ἡ ἀρχὴ τοῦ γένους

[Faint handwritten Greek text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

Π. Μαυρομαδάρος	Σταθόπουλος
Σ. Λαζαράκης	Εμμανουήλ
Κοκκομαράκης	Μανώλης
Σαυ. Παζής	Κασιόπουλος
Κ. Πρωτεύσιμος	Συρόπουλος
Ι. Δαριώσης	Χρυσόπουλος
Π. Κασάλης	
Π. Στεφ. Σπυρίδης	Παχάκης
Α. Πουλάκης	Ραβάνης
Σ. Παζαράκης	Δουδουκός
Α. Ραμνάνης	* Κωστόπουλος
Χαριτωμένος	* Γαβριήλ
Ν.	* Νόρας

Narvok
 Popok
 Epey — Anoropis
 Laxmottorsh
 Mucaliching Quacotog
 Abizavov — Laxmottorsh
 W's. car in representation
 mides. of the 1st and 2nd of the Narvok
 in the Narvok. In the 1st of the Narvok
 in the Narvok. In the 1st of the Narvok
 Narvok

Κ. Κουροφάνης.	Ῥέγης
Κ. Μεθενίτης	Ἐποχός
Α. Ανωπολάς	Ἐφοράς
Ν. Κορριτάκης	Μισοδής
Ι. Δαρμάνης	Ἐπαγρίτης
Π. Καλλιπάρης	Θουάκης
Μ. Ποταμῆς	Ἐπιβρεγός
Π. Δελφολύτης	Ἀνδροειδής
Σ. Πηλιοῦ	Ἰδοί
Ραμναῖος	Ἰδοί
Χειροῦλας	Ἰδοί
Κορμιονίδης	Ἰδοί

Ζυγομαλᾶς

Ἀντωνόπουλος

—

Θεοχάρης

Ράλλης

Βούλαρης

* Κωλέττης

* Τσαβέλλας

* Νοταρᾶς

Ὁ Μανούσης νὰ γίνη ὑπουργός; ἀλλ' εἶναι *Wetterfahne*. Ἔστω ὅμως· λοιπὸν

Μανούσης

Διομήδης

Σίμος οἰκονομίας

Χαλικιόπουλος

Μωραϊτίνης δικαιοσύνης

Φίλιππος ἐκπαιδεύσεως

Ἴδου ὅπου δὲν συγκροτεῖται ὑπουργεῖον πλήρες διότι τί νὰ κάμῃς τὸν Μανούσην ἢ τὸν Χαλικιόπουλον ὑπουργοὺς τῶν ἐσωτερικῶν ἢ τῶν ἐξωτερικῶν ποῦ οἱ τῶν ναυτικῶν ἢ τοῦ στρατοῦ;

Ἐκ τῆς νέας γενεᾶς ὑπουργοὶ γενόμενοι ἀπὸ ἐνδεκαετίας κ' ἐδώθεν.

Κ. Κωλοκοτρώνης

Κ. Προβελέγιος

Ἀντωνόπουλος

Ν. Κορφιωτάκης

Ι. Δαμιανός

Π. Καλλιγᾶς

Μ. Ποτλῆς

Π. Ἀργυρόπουλος

Σ. Πήλληκας

Ραγκαβῆς

Χριστόπουλος

Κουμουνδοῦρος

Ράλλης

Σμόλεντς

Ζυγομαλᾶς

Μιαούλης

Σκαλιστήρης

Θεοχάρης

Σιλήβεργος

Ἀμβροσιάδης

Ὅλοι οὗτοι δὲν εἶχον ἀναμιχθῆ εἰς τὰ τῆς ἐπαναστάσεως.

Σχόλια

Ἡ ἱστορία στὴν ὁποία διακονοῦμε ἔχει, κανονικά, φορεῖς τοὺς ἀνθρώπους, καί, μάλιστα, συνηθέστερα, τὰ ἄτομα. Ἄς μὴν μοῦ ἀντι-παρτηρηθεῖ ἡ ὀλίγη σημασία τὴν ὁποία ἔχει ἡ ἀτομικὴ παρουσία μέσα στὴν μακροδιάστατη ἱστορία. Πρῶτον, γιατί ὁ λόγος ἐδῶ δὲν εἶναι

γιὰ μακρο- ἀλλὰ γιὰ μικροδιάστατη ἱστορία. Δεύτερον γιὰτὶ ἡ μακρο-διάστατη ἱστορία εἶναι κάπως σὰν τὶς γραμμικὲς ἐγγραφές τῶν μετρη-τῶν: κοιταγμένες ἀπὸ κάποιαν ἀπόσταση δίνουν τὴν ἐντύπωση μιᾶς γραμμῆς τραβηγμένης μὲ τὸ κοντύλι, καὶ μόνο ὅταν κοιτάζουμε προ-σεκτικὰ, διαπιστώνουμε ὅτι αὐτὴ ἡ κοντυλιὰ εἶναι καμωμένη ἀπὸ πυκνὲς βραχύτατες τεθλασμένες. Τέλος, γιὰτὶ ἡ πολὺ μικροδιάστατη ἱστορία ξεπερνάει καὶ τὴν παρουσία τοῦ ἀνθρώπου ἐπάνω στὴν γήινη σφαῖρα, καταλήγει σὲ κάτι ποὺ ἔλεγαν τόσο περιέργα ἄλλοτε «φυσικὴ ἱστορία» καὶ παύει νὰ ἐνδιαφέρει τὸν ἱστοριογράφον.

Ὁ Σ. Α. Κουμανούδης, ἐπιγραφικὸς, λεξικογράφος, βιβλιογράφος, καί, ἐπάνω ἀπὸ ὅλα, ἀνθρωπιστής, ἐνδιαφερόταν πολὺ γιὰ τὸ ἄτομον· ἀναφέρομαι στοὺς χαρακτηρισμοὺς του, ὅσους ἐσημείωσα ἐδῶ τώρα, ἀλλὰ καὶ σὲ μία σειρά ἀπὸ ἐκδηλώσεις του, ποὺ εἶχαν μείνει οἱ περισ-σότερες, ὡς τοὺς καιροὺς μας, στὴν ἀφάνεια: τὰ διάφορα στιχηρὰ ἢ πεζὰ κείμενα, μὲ τὰ ὁποῖα ἐπεδίωκε νὰ καθαρίζει τὴν σκέψη του ἢ τὸ θυμικὸ του, καὶ τὰ ὁποῖα εἶχε ἀφήσει σχεδὸν ὅλα ἀδημοσίευτα. Ἀπὸ αὐτά, ἓναν αἰσθητὸ ἀριθμὸ εἶχε παρουσιάσει πρὶν ἀπὸ ὀλίγα χρόνια ὁ Νίκος Βέης²· ἀλλὰ σήμερα, ὁποῦ τὰ κατάλοιπα τοῦ Κουμανούδῃ ἔχουν ἐναποτεθεῖ στὸ τμήμα χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης, διαπι-στώνουμε τὴν μεγάλη σημασία τὴν ὁποία εἶχαν γιὰ τὴ ζωὴ του οἱ ἐγγραφές αὐτές, ποὺ εἶναι πολλότατες καὶ ποικίλες. Ἀπὸ αὐτές, ἀπο-σπύρι μιᾶς μεγαλύτερης μελέτης μου, ἡ ὁποία πρόκειται νὰ ἰδεῖ ἄλλοῦ τὸ φῶς, ξεχωρίζω ὀλίγες τὶς ὁποῖες παρουσιάζω καὶ σχολιάζω, στὴν ἐλάχιστη ἀναλογία ποὺ μοῦ εἶναι μπορετό.

Πρόκειται ἀποκλειστικῶς γιὰ κείμενα τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται σὲ πρόσωπα τοῦ καιροῦ του. Ἡ προσωπογραφία ἔχει στὴν Ἑλλάδα πολὺ ἀμεληθεῖ, καθὼς, ἀπὸ πολὺ παλαιότερα κιόλας χρόνια εἶχε περάσει στὴν ἀρμοδιότητα ἄλλων συλλογικῶν λειτουργιῶν, καὶ κατεξοχὴν τοῦ συναξαρίου. Ἐγκώμια πολλὰ ἐγράφθησαν γιὰ πρόσωπα ποὺ ἔπαιξαν κάποιον ρόλο στὴν ἐλληνικὴ ζωὴ, ἀλλὰ τὰ καθαυτὰ βιογραφικὰ μελε-τήματα, ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἐρμηνεύσουμε τὶς δράσεις τῶν προσώπων αὐτῶν, τὶς ἀντιδράσεις ποὺ μποροῦσε νὰ εἶχε ἓνας τρίτος ἐμπρὸς στὶς πρωτοβουλίες τους, αὐτὰ εἶναι τόσο σπάνια, ποὺ ὅταν θυμίζει καενὶς τὸν Κοραῖ τοῦ Θερεϊανοῦ, νὰ δυσκολεύεται ἂν θέλει νὰ προχωρήσει σὲ ἓνα δεύτερο ὄνομα. Καὶ βέβαια, μιλοῦμε ἐδῶ γιὰ ἓνα ὄριο, πάντως ὡς

2. Ἀρχεῖον τοῦ Θερακικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ, τ. ΙΔ', 1947-1948, σσ. 305-347. Ἀπὸ τὴν σελίδα 336 ὡς τὸ τέλος, βιογραφικὸ σαρκίφημα.

πρὸς τίς διαστάσεις. Στὴν ἄλλη ἄκρη, εἶναι οἱ ἀπλοὶ χαρακτηρισμοί, οἱ ὀλιγόλογες κρίσεις, πού, ὅταν ξέρουμε ἀπὸ ποιὸν προέρχονται, μποροῦν νὰ προσφέρουν πολλὴ χρησιμότητα· κι ἀνάμεσα στὰ δύο ἄκρα, ὅλο τὸ ἴδεατὸ πλῆθος τῶν μονογραφιῶν, τῶν σχεδარიῶν, τῶν ὁποίων ἐπίσης εἴμαστε ὡς τοὺς καιροὺς μας στερημένοι. Ὁ Στέφανος Κουμανούδης, ἀλλότριος ἀπὸ τὰ ἐρευνητικὰ καὶ συγγραφικὰ αὐτὰ εἶδη, ἀλλὰ προσεκτικὸς ἐταστὴς καὶ κριτὴς τῶν συνανθρώπων του, λιγόλογος καὶ συνοφρυωμένος, ὅπως θέλει νὰ δείχνει τὴν εἰκόνα του, σκεπάζοντας προσεκτικὰ τὴν θυμοσοφία του, εἶταν πολὺ κατάλληλος γιὰ νὰ μᾶς ἀφήσει ἐπιγραμματικὲς μνῆμες γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ καιροῦ του. Ἡ μεγάλη δυσκολία στὴν ἀξιοποίηση τῶν κρίσεων αὐτῶν, εἶναι πού ἔχουμε ἀνεπάρκεια στὶς γνώσεις μας ἀναφορικὰ μὲ ἓναν μεγάλον ἀριθμὸ προσώπων ἀπὸ ἐκεῖνα γιὰ τὰ ὁποῖα ἔχει ἐκφρασθεῖ ἔτσι.

Ἄφησα πρὶν νὰ νοηθεῖ ὅτι δὲν εἶναι τὸ σύνολο τῶν κρίσεών του πού εἶχε μείνει στὴν ἀφάνεια. Στὴν πραγματικότητα, γνωρίζω ἓνα μόνο ἐπίγραμμα του, ἓνα δίστιχο, δημοσιευμένο ὅσο ἐκεῖνος ἐζοῦσε. Ἰσα ἴσα ὅ,τι χρειάζεται γιὰ νὰ μείνει ἀνοικτὴ μιὰ θύρα σὲ κάθε πιθανότητα· ἄλλωστε, στὴν τότε μικρὴ ἀθηναϊκὴ κοινωνία, εἶταν γνωστὲς οἱ κάθε εἰδους στιχουργικὲς, αὐτοσχέδιες ἢ ἄλλες ἐπιδόσεις του. Ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὴν ιδιόρρυθμὴ μορφή τοῦ Ζήση Σωτηρίου, τοῦ ὁποῖου τὰ χαρακτηριστικὰ εἶταν τρία: πατριωτισμός, φιλελευθερισμός, ἀνιδιοτέλεια. Ἀγκαλὰ καὶ τὰ γράμματά του εἶταν λιγοστά, προέβαινε σὲ δημοσιεύσεις καὶ σὲ παλαιότερα χρόνια, ἀλλὰ ἰδίως στὰ μεταγενέστερα, μὲ ἐθνικὸ περιεχόμενο τὰ ὕστερα αὐτά. Τὸ πρόσωπο εἶναι πολὺ πάρα γνωστὸ ὥστε νὰ τὸν παρουσιάσει κανεὶς ἀναλυτικὰ μὲ τέτοιο τρόπο· ἐσημείωσα μόνο ὅ,τι μπορεῖ νὰ βοηθήσει τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἐπιγράμματος πού τοῦ ἀφιέρωσε ὁ Κουμανούδης· ἄς προσθέσω ὅτι καθὼς εἶταν ὁ Ζήσης Σωτηρίου διορισμένος φύλακας στὴν Ἀκρόπολη, ὁ Κουμανούδης θὰ εἶχε συνεχῶς ἐπαφὲς μαζί του:

*Ἄν ὅλοι ἐμμούμεθα τὸν Ζήσην Σωτηρίου
δὲν θὰ ᾗχε χρεῖαν ἢ Ἑλλὰς Εὐρώπης Συνεδρίου³.*

3. Εἶναι πάντως δημοσιευμένο στὸ π. Ἑστία, Δελτίο τῆς 20 Ἰουλίου 1880, μὲ μικρὲς διαφορὲς. Ὁ Σωτηρίου εἶχε πεθάνει στὶς 17 τοῦ μηνός. Ὁ Ν. Βέης, ἑ.ἀ., σ. 308, τὸ δημοσιεύει ἀπὸ δύο χειρόγραφα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν διακρίνουμε ἂν εἶναι κανένα αὐτόγραφο. Περιέργως γράφει «συνεδρίας», καὶ σὲ σημείωση ὑποβάλλει: «ἴσως συνεδρίου».

“Ομως, από ἐδῶ καὶ πέρα ὁ δρόμος μας γίνεται ὁλοένα πιὸ δύσβατος· περνοῦμε στὴν ἀτομικὴ κριτικὴ, καὶ ὅχι στὴν γενικὴ καὶ ἀόριστὴ ἐπικρίση μιᾶς κρατικῆς, ἢ, ἃς εἶναι καὶ μιᾶς ἐθνικῆς, πολιτικῆς: θὰ ἔπρεπε νὰ μπορούσαμε νὰ ξέρούμε τὸ γιὰ τὴν τῆς κάθε γνώμης τὴν ὁποία ἐκφράζει ὁ Κουμανούδης. Γιὰ τὸν Ζήση Σωτηρίου, ἀπὸ ὅσα γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν ζωὴ του καὶ ἀπὸ τὴν δράση του, καὶ ἀπὸ τὴν λαμπρὴ νεκρολογία τοῦ Δελτίου τῆς Ἑστίας, θέμα δὲν ὑπάρχει. Πρὶν ὅμως περάσω στὸ μακρὸ πεζό μας κείμενο, τοῦ ὁποίου ἡ παρουσίαση ἀποτελεῖ τὸν κύριον σκοπὸ τοῦ δημοσιεύματός μας τούτου, ἔχω νὰ σταματήσω σὲ ἓνα ἄλλο στιχηρὸ τοῦ Κουμανούδη, παρουσιασμένο κι ἐκεῖνο ἀπὸ τὸν Νίκο Βέη, ἀθησαύριστο, νομίζω, ὡς τότε· σύντομο εἶναι τὸ στιχοῦργημα, νομίζω σκόπιμο νὰ τὸ ξαναδοῦμε ὁλόκληρο ἐδῶ⁴. Ἐπιγράφεται, καθὼς ἔκανε συχνὰ ὁ Κουμανούδης σ’ αὐτὰ τὰ «εἰς ἑαυτὸν», ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία κατὰ τὴν ὁποία ἐγράφηκε:

Τῇ 24 Μαρτίου 1884

Ἔτη ὅλα τριάκοντα κι ὀκτώ
 ὅπου ζῶ στὰς Ἀθήνας
 εἰς τεσσάρων ἀνθρώπων θανάτους
 κατεχάρην καὶ εἶπα καλὰ
 5 ὅπου ἔλειψαν τέτοια μυαλά,
 τέτοια ἦθῃ καὶ ἄμποτε δὰ
 καὶ τὰ ταῖρια τους ὅλα νὰ λείπουν.
 Τίνες ἦσαν οἱ τέσσαρες, τώρα,
 ἃς σᾶς εἶπω, κ’ εἰπέτε με τότε
 10 σεῖς ἂν δίκαιον εἶχα ἢ ὅχι.
 Περικλῆς Σοφιανόπουλος πρῶτος,
 βουλευτὴς Κλεομένης Αἰγίου
 ἦτο δεύτερος, τρίτος δ’ ἀρρῶθμος
 θὰ γραφῇ εἰς τοὺς στίχους ἐδῶ.
 15 Χαράλαμπος Σακελλαριάδης,

4. ἔ.δ., σσ. 314-315. Κατέστησα καὶ ἐδῶ τὴν στίξιν, κατὰ τὴν ἀντίληψή μου, κάπως εὐκρινέστερη. Ἀντιστάθηκα στὸν πειρασμὸ νὰ προβῶ σὲ διορθώσεις. Τὸ δημοσίευμα τοῦτο τοῦ Νίκου Βέη δὲν παρέχει ἐμπιστοσύνη ὡς πρὸς τὴν ἐπιμέλεια γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου· παρὰ τοῦτο, ὅμως, μὲ τρομάζει ἡ αὐθαιρεσία τῶν διορθώσεων, καὶ ἀφήνω τὴν εὐθύνην στὸν ἀρχικὸ ἐκδότῃ, ὥσπου νὰ γίνῃ ἐπανέκδοση ἀπὸ τὸ αὐτόγραφο. Τόσο προσεκτικὸς μετρικὸς ὅπως εἶταν ὁ Κουμανούδης μᾶς φαίνεται περίεργο νὰ ἔσπασε τὸν ἀνάπαιστο, καὶ χωρὶς λόγου, στοὺς στίχους 1, 17 καὶ 25· ἐκεῖ ὅπου εἶταν ἀπαραίτητο, στὸν στ. 15, ἀπολογεῖται.

- καθὼς ἄρουθος ἦτο καὶ ζῶν.
 Τετάρτιμος ἔρχετ' ἐδῶ
 καὶ Δημήτριος ὁ Πανταζῆς
 Ἀθηνῶν ὁ γνωστός κουφαρίδας.
 20 Ἐὰν βάλης εἰς τούτους ἀκόμη
 Ἀναστάσιον Γούδαν ὡς πέμπτον
 καὶ τὸν Τάσον Γεννάδιον ἔκτον,
 ἓνα ζῶντα καὶ ἓνα θανόντα,
 εἶπες ὅλαις ταῖς λέραις ὀρθῶς
 25 ὅπου ἔθρεψεν ὁ τόπος αὐτός.

Ἡ ἡμερομηνία αὐτὴ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει καὶ ἀναφορικά μὲ τὸ πεζὸ. Ὡραῖα τὸ λέει ὁ Michelet, ὅτι οἱ κρίσεις μας πάντοτε πρέπει νὰ χρονολογοῦνται· ἐκεῖνος τὸ λέει ἀπὸ πνεῦμα δικαιοσύνης πρὸς τοὺς κρινομένους, ἀλλὰ ἐμεῖς θὰ τὸ ἐπεκτείνουμε καὶ πρὸς τὸν κρίνοντα, γιὰ νὰ ξαναδοῦμε καλύτερα τὴν μορφὴ του. 24 Μαρτίου τοῦ 1884 εἶναι ἡ ἡμέρα τοῦ θανάτου τοῦ Δημητρίου Πανταζῆ· συγκεκριμένα, ἀπέθανε τὴν νύχτα τῆς 23 πρὸς 24. Μικρὴ τότε ἡ Ἀθήνα, ὁ Κουμανούδης ἐπληροφορήθηκε ἀμέσως τὸν θάνατο τοῦ παλαιοῦ Ἀθηναίου (δὲν ξέρω τί θὰ πεῖ κουφαρίδας), ἐξέτασε τὴν συνείδησή του, καὶ ἔβαλε σὲ στίχους τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ἐλέγχου. Θαυμάζουμε τὴν ἀμεσότητα τῶν ἀντιδράσεων του. Ἀλλοῦ γράφω γιὰ ἓνα ἄλλο ἐρέθισμα, ἐκεῖνο ποὺ τὸν ἔκανε νὰ γράψῃ τὸ σκληρὸ ἐπίγραμμα τοῦ γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Παπαρρηγόπουλο: «εἴσαι Παπαρρηγόπουλε ὄχ' ἱστορίας συγγραφεύς/ἀλλὰ τῆς νεολαίας μας κολακικὸς διαφθορεύς»...⁵ Ἐκεῖνο εἶναι τοῦ 1888, χρονολογημένο κι αὐτὸ μὲ ἀκρίβεια: 23 Ἰανουαρίου. 1880, 1888· αὐτὴ ἡ ἐμπειρία μοῦ δίνει τὴν πεποίθηση καὶ γιὰ τὰ σχετικὰ μὲ τὸν θάνατο τοῦ Πανταζῆ, καὶ μοῦ ἐπιτρέπει νὰ χαράξω ἔτσι βαθύτερα ἓνα τυπικὸ σημάδι στὸν χαρακτήρα τοῦ Κουμανούδη.

Ἡ πεζὴ ἐγγραφὴ ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα, δὲν εἶναι χρονολογημένη. Γραμμένη ἀπὸ ἓναν ἄνθρωπο ποὺ ἔζησε ἐπάνω ἀπὸ ὀγδόντα χρόνια, χάνει μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴν ἀξία της, ὅταν δὲν μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ μέσα στὰ συμφραζόμενά της, νὰ ἐκφράσῃ τίς ἐμπειρίες ποὺ ἐπροκάλεσαν ἓναν τόσο μακρὸ καὶ ἐμπερίστατο στοχασμὸ. Κι ἐμᾶς, ἄλλωστε, αὐτὰ τὰ ἐξήντα κάπου ὀνόματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἓνα περνοῦν περισσότερο ἀπὸ μία φορὰ, μᾶς φέρνουν στὴν πρώτη θεώρηση κάποια ἀμηχανία, κάποια ἀπορία. Εὐτυχῶς, ὅμως, τὰ στοιχεῖα ὅσα παρέχονται εἶναι

5. Δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Νίκο Βέη, ἔ.ἀ., σ. 308.

ἀρκετὰ γιὰ νὰ περισφίξουν ἀπὸ πολὺ κοντὰ τὸν χρόνον τῆς συγγραφῆς.

Βεβαίως, ἡ πρώτη φράση ποὺ χτυπάει ἐνδεικτικὰ στὰ μάτια μας, ἀφοῦ μᾶς ἔχει ζαλίσει αὐτὸ τὸ πλῆθος τῶν ὀνομάτων καὶ αὐτὴ ἡ ἰδανικὴ κυβέρνησις, τὴν ὁποία θέλει νὰ στήσῃ, χωρὶς νὰ ξέρουμε ἂν εἶναι ἓνα παιγνίδι τοῦ νοῦ, μία πρόσκλησις ἐπιλέκτων ἔξω ἀπὸ κάθε ἔννοια χρόνου, βεβαίως, λέω, ἡ πρώτη φράση ποὺ μᾶς δένει μὲ κάτι ὑπαρκτὸ, εἶναι ὅταν γράφει ὁ Κουμανοῦδης: «Ρητέον λοιπὸν ὅτι ὁ βασιλεὺς δὲν πταίει». Ἀπάντησις στὸν Τρικούπη, «Τίς πταίει;»; Ὁχι: ἀπλὴ συνάντησις παρομοίων προβληματισμῶν. Ἀπὸ τὰ ὀνόματα ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν στὴν διακυβέρνησις τῆς χώρας καὶ δὲν ἐχρησιμοποιήθηκαν, δύο, ὁ Διομήδης Κυριακοῦ καὶ ὁ Ἄλ. Μωραϊτίνης, ἔγιναν πρωθυπουργοί, καὶ δύο, ὁ Ε. Σίμος καὶ ὁ Π. Χαλικιόπουλος ἔγιναν ὑπουργοί, καὶ οἱ τέσσερις πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἔθρου τοῦ Τρικούπη (29 Ἰουνίου 1874). Ἀλλωστε, πρὶν φθάσω στὰ θετικά, θὰ ἔλεγα ἀκόμη ὅτι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο παρουσιάζεται ὁ Θ. Μανούσης, ποὺ χαρακτηρίζεται Wetterfahne, δηλαδὴ ἀνεμοδούρα, ξεπερνάει τὴν ἔννοια ἐνὸς διαλεκτικοῦ παιγνιδιοῦ καὶ μᾶς βεβαιώνει ὅτι τὸ σημεῖωμα τοῦτο εἶναι γραμμένο πρὶν ἀπὸ τὸν Νοέμβριον τοῦ 1858, πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατον τοῦ Μανούσης.

Πρὸς τὴν ἴδια περίοδο, ἄλλωστε, μετὰ τὰ ἀποθετικά, μᾶς φέρνουν καὶ τὰ θετικά στοιχεῖα. Ἀναφέρομαι στὸν τελευταῖον πίνακα, μὲ τὰ εἴκοσι ὀνόματα, ἀπὸ Κολοκοτρώνη ἕως Ἀμβροσιάδην· γεννάει δύο προβλήματα, μὲ τὸν Ράλλη καὶ τὸν Θεοχάρη, ἀλλὰ τὸ πῶς μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ἡ παρουσία τους στὸν πίνακα, δὲν ἔχει κἀν λόγο νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ: ἐκεῖνο ποὺ μένει καθαρὸ εἶναι ὅτι ὅλοι αὐτοὶ εἶναι «ἐκ τῆς νέας γενεᾶς», καὶ ἔγιναν ὑπουργοὶ («ἀπὸ ἐνδεκαετίας κ' ἐδῶθεν»). Πάντως, οἱ δεκαοκτὼ ἔγιναν ὑπουργοὶ ἀπὸ τὰ 1847 καὶ πέρα ὡς τὰ 1858. Συνεπῶς, κρατώντας ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ τὸ ὄριο τῶν παλαιότερων διορισμῶν, 1847, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ ὄριο τοῦ θανάτου τοῦ Θ. Μανούσης, τὸ 1858, νομίζω ὅτι μπορούμε νὰ τοποθετήσουμε μὲ πολλὴ πεποίθησις τὴν ἐνδεκαετίαν ἀνάμεσα στὰ χρόνια αὐτά, 1847 καὶ 1858. Πρόκειται, δηλαδὴ, γιὰ τὴν ἐποχὴ «τῆς γενικῆς ἀπελπισίας», ὅπως τὴν λέει, ἀκριβῶς, ὁ Π. Χαλικιόπουλος, μιλώντας γιὰ τὸ 1859.

Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, πολλὰ θὰ εἶχε κανεὶς νὰ παρατηρήσῃ, παρακολουθώντας τὸν σαραντάχρονον Κουμανοῦδην νὰ στοχάζεται ἐπάνω στὰ πολιτικὰ τῆς πατρίδας του. Ὀλίγα ἀπὸ αὐτά, ὅσα μᾶς βοηθοῦν γιὰ νὰ γνωρίσουμε τὸν χαρακτήρα ἐνὸς ἀπὸ τοὺς σημαντικοὺς ἐκπροσώπους τῆς νέας μας παιδείας, θὰ εἶχα κι ἐγὼ νὰ ἐπισημάνω ἐδῶ. Πρώτιστα,

σ' αὐτὸν τὸν ἀνθρωπιστὴ, ποὺ ἀναζητεῖ μὲ τὸ φανάρι τοὺς ἀνθρώπους ὅσοι θὰ μπορέσουν νὰ βελτιώσουν τὴν πολιτεία, καταλήγουμε σὲ μία στατιστικὴ θεώρηση τῶν φαινομένων: «Λοιπὸν παρὰ τὸ μὴ προσληφθῆναι 4 ἄνδρας εἰς τὴν ἀνωτάτην διοίκησιν κακοδαιμονεῖ ἡ πατρίς; Οὐ πείθομαι». Διαλεκτικὰ, ἄλλωστε, παραμερίζει ἐνστάσεις καὶ ἐπιχειρήματα γιὰ νὰ συμπεράνει μία ὀργανικὴ αἰτία τοῦ φαινομένου.

Λειψανδρεία διαπιστώνει, καὶ μᾶς δίνει, μὲ τίς παρατηρήσεις του, τίς διαστάσεις τοῦ κακοῦ: ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα πρόσωπα ὅσα ξεχωρίζει (ἀπὸ τὰ ὅποια ὅσα μᾶς εἶναι γνωστά, ἢ ὅσα ἀνακαλύπτουμε στὶς ἡμέρες μας, εἶναι στ' ἀλήθεια ὅ,τι μποροῦσε τότε νὰ ξεχωρίσει μέσα στὴν διανόηση τοῦ τόπου), τὰ περισσότερα ἐδοκιμάσθηκαν στὴν ἐξουσία. 'Ο 'Ασώπιος, ὅταν ὁ Κουμανούδης τὸν μελετᾷ, εἶναι κοντὰ στὰ ἐβδομηνταπέντε τοῦ χρόνι· ὁ Μανούσης θὰ πεθάνει μέσα στὸν χρόνο. 'Αλλὰ θαυμάζουμε τὴν ἀκρίβεια τῆς ἐπιλογῆς του: 'Ασώπιος, Μανούσης, Χαλικιόπουλος, Σίμος. Οἱ ἄνθρωποι στοὺς ὁποίους σήμερα δουλεύουμε, ἄλλους γιὰ νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἡ μορφὴ τους, ἄλλους γιὰ νὰ τοὺς βγάλουμε ἀπὸ τὴν ἀφάνεια, εἶναι οἱ ἄνθρωποι του. 'Ωστόσο, ἃς σημειωθεῖ καὶ τοῦτο, ἀπὸ τὴν λογιόσύνη, σχεδὸν ἀποκλειστικὰ, ἀναζητεῖ τὰ πρόσωπα μὲ τὰ ὅποια θὰ κάνει τὴν ἰδεατὴ κυβέρνησή του· γιὰ τοῦτο δὲν κατορθώνει νὰ ὀλοκληρώσει οὔτε ἓνα 'Υπουργεῖο: «ποῦ οἱ τῶν ναυτικῶν καὶ τοῦ στρατοῦ;».

Καὶ κάτι ἀκόμη: ἡ ἀνάγκη δὲν τὸν κάνει νὰ παραβλέψει τίς κρίσεις. Αὐστηρὸς, «αὐστηρότατος», εἶταν τὰ ἐπίθετα ποὺ τοῦ προσέγραφαν συνηθέστερα ὅσοι εἶχαν νὰ κάνουν μαζί του. Κάποιοι χαρακτηρισμοὶ του μᾶς βοηθοῦν νὰ δοῦμε τὰ πρόσωπα ποὺ τὸν ἀπασχολοῦν. 'Ο 'Ασώπιος θὰ σύρεται ἀπὸ τοὺς ὑπαλλήλους του· τὸ ξέρουμε ἀπὸ τὰ τραβήγματα τοῦ μὲ τὸν Εἰρηναῖο. 'Ο Φίλιππος 'Ιωάννου εἶναι ὑποκείμενος στὴν κολακεία καὶ «βραδύτατος εἰς τὰς σκέψεις καὶ τὰς πράξεις». 'Ο Γ. Μαυροκορδάτος, ἔγινε κι ἐκεῖνος 'Υπουργός· σωστὰ διέβλεπε τὴν μελλοντικὴ πολιτεία του: «ἤθελε τὰ κάμει ὅλα βυζαντινὰ καὶ δὲν συμφέρει». Τέλος θὰ ἤθελα νὰ ξεκαθαρίσω τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Μανούση: δὲν ψέγει τὸ ἦθος του· ἡ εἰκόνα τὴν ὁποία μεταχειρίζεται δὲν δηλώνει ὅτι ἀλλάζει σύμφωνα μὲ τὰ συμφέροντα τῆς στιγμῆς, ἀλλὰ ὅτι ἔχει κάτι ἐρασιτεχνικὸ ποὺ δὲν τοῦ ἐπιτρέπει νὰ μένει σταθερὰ σὲ μία γραμμὴ ἐνδιαφερόντων. Πραγματικὰ, τὸ σκόρπισμα τοῦτο, ποὺ τὸ παρουσιάζουν καὶ οἱ σπουδὲς του καὶ οἱ κατόπιν ἀσχολίες του, ἔβλαψε πολὺ καὶ τὴν συγγραφικὴ του παραγωγὴ καὶ τὴν ὑστεροφημία του.

Κ. Θ. Δημαρῶς